

**KARTEL KELISHUVI VA BOSHQA RAQOBATGA
QARSHI KELISHUVLAR**
CARTEL AGREEMENT AND OTHER ANTI-COMPETITIVE
AGREEMENTS

*Toshkent davlat yuridik universiteti
Xususiy huquqi fakulteti talabasi
Ziyoxujayev Diyorbek Ziyoxuja o'gli
diyorbekziyoxojayev@gmail.com*

Annotatsiya: Ushbu maqolada kartel kelishuvlari va boshqa raqobatga qarshi kelishuvlarning iqtisodiy ta'siri, ularning turlari va tartibga solish mexanizmlari yoritilgan. Kartel kelishuvlari narxlarning oshishiga, raqobatning kamayishiga va bozor samaradorligining pasayishiga olib keladi. Xalqaro va O'zbekiston qonunchiligidagi kartelga qarshi choralar ko'rib chiqiladi. Shuningdek, O'zbekistonda yuz bergan real misollar orqali kartel kelishuvlarining bozorlarga ta'siri tahlil qilinadi. Maqola oxirida kartellarga qarshi kurashni kuchaytirish bo'yicha tavsiyalar berilgan.

Kalit so'zlar: kartel kelishuvi, raqobatga qarshi kelishuv, monopoliyaga qarshi kurash, bozor samaradorligi, iqtisodiy ta'sir, narx kelishuvlari, bozorni taqsimlash, xalqaro kartellar, yashirin kartellar, per se illegal, hard-core kartel, axborot asimmetriyasi.

Abstract: This article explores the economic impact of cartel agreements and other anti-competitive agreements, their types, and regulatory mechanisms. Cartel agreements lead to price increases, reduced competition, and decreased market efficiency. Measures against cartels in international and Uzbek legislation are examined. Additionally, the impact of cartel agreements on markets is analyzed through real examples from Uzbekistan. At the end of the article, recommendations are provided to strengthen the fight against cartels.

Key words: Cartel agreement, anti-competitive agreement, antitrust enforcement, market efficiency, economic impact, price-fixing agreements, market allocation, international cartels, secret cartels, per se illegal, hard-core cartel, information asymmetry.

Kirish: Bozor iqtisodiyotining asosiy tamoyillaridan biri erkin va adolatli raqobatdir. Raqobat mahsulot va xizmatlar sifatini oshirishga, narxlarni barqarorlashtirishga va innovatsiyalarni rivojlantirishga yordam beradi. Shu sababli, har qanday raqobatga zid harakatlar, jumladan, narxlarni kelishib olish, bozorni taqsimlash va yetkazib berishni sun'iy cheklash, bozorda beqarorlik keltirib chiqaradi.

Ushbu harakatlar nafaqat iste'molchilar manfaatlariga ziyon yetkazadi, balki umumiy iqtisodiy rivojlanishga ham salbiy ta'sir qiladi.

Bugungi kunda ko'plab mamlakatlarda raqobatga qarshi kelishuvlar va kartel kelishuvlari kuzatilmoqda. Bunday holatlar, odatda, yirik kompaniyalar va korporatsiyalar tomonidan amalga oshiriladi, chunki ular bozordagi o'z hukmron mavqeyini saqlab qolish va daromadlarini maksimal oshirishga intiladilar. Kartel kelishuvlari va monopolistik harakatlar raqobat muhitini buzib, kichik va o'rta biznes subyektlari uchun to'siqlar yaratadi. Natijada, iste'molchilar sifatli va arzon mahsulotlardan mahrum bo'ladilar.

Kartel kelishuvi tushunchasi va uning shakllanishi

Kartel kelishuvi – bu mustaqil kompaniyalarning o'zaro kelishib, BOZORDA raqobatni cheklash yoki yo'q qilishga qaratilgan harakatlari majmui hisoblanadi. Bunday kelishuvlar narxlarni boshqarish, ishlab chiqarish hajmini sun'iy cheklash yoki bozor segmentlarini bo'lib olish orqali amalga oshiriladi.

Kartel kelishuvlari bozor iqtisodiyotida uzoq tarixga ega bo'lib, ular dastlab 19-asr oxirlarida sanoat inqilobi natijasida shakllana boshlagan. Ushbu kelishuvlarning kelib chiqishiga asosiy sabab sanoat korxonalarini va yirik ishlab chiqaruvchilar tomonidan bozorni nazorat qilish va o'z monopoliyasini mustahkamlashga bo'lgan intilish edi.

Kartel so'zi birinchi marta 1880-yillarda Germaniyada ishlatilgan bo'lib, u "Kartell" (nemischa) so'zidan kelib chiqqan. Bu atama dastlab sanoat korxonalarini o'rtasidagi kelishuvlarni ifodalash uchun qo'llanilgan. Keyinchalik, iqtisodchilar kartel kelishuvlarini bozor iqtisodiyotiga ta'siri jihatidan tahlil qila boshlaganlar. Mashhur iqtisodchi **Adam Smit** (1723–1790) o'zining "Millatlar boyligi" ("The Wealth of Nations") (1776) asarida monopoliyalar va yashirin kelishuvlar bozor raqobatini cheklashini ta'kidlab, bunday kelishuvlarning iste'molchilarga zarar yetkazishini ilgari surgan. Uning fikrlari kartel kelishuvlarining asosiy xavfini yoritib, bozor iqtisodiyotida erkin raqobat muhimligini ko'rsatadi. Avstriyalik iqtisodchi **Jozef Shumpeter** (1883–1950) esa kartel kelishuvlarini "ijodiy buzilish (creative destruction)" nazariyasi orqali izohlab, ba'zi kartellar vaqtincha bozorga barqarorlik olib kelishi, lekin uzoq muddatda iqtisodiy rivojlanishga to'sqinlik qilishi mumkinligini ta'kidlagan. Uning fikricha, kartellar vaqtinchalik samaradorlikni ta'minlashi mumkin, lekin ularning mavjudligi yangi ishtirokchilar uchun to'siqlar yaratadi va texnologik innovatsiyalarni susaytiradi. Boshqa bir iqtisodchi **Jorj Stigler** (1911–1991) o'zining kartel nazariyasida shuni ta'kidlagan: "Kartellar odatda uzoq umr ko'rmaydi, chunki ishtirokchilar o'rtasida manfaatlar ziddiyati paydo bo'ladi va ayrim a'zolar yashirin ravishda kelishuv shartlarini buzadi." Uning fikricha, kartellar barqaror bo'lishi uchun doimiy nazorat va qat'iy kelishuv mexanizmlariga ega bo'lishi kerak. Shuningdek, **Alfred Marshall** (1842–1924) kartel kelishuvlarini "sun'iy bozor

to'siqlari" deb atab, ular bozordagi tabiiy raqobatni buzishi va resurslarning noto'g'ri taqsimlanishiga olib kelishini ta'kidlagan.

Kartel kelishuvlari tabiiy raqobatning cheklanishi yoki ishtirokchilar o'rtasida kelishilgan harakatlar natijasida shakllanadi. Ularning paydo bo'lishiga ta'sir qiluvchi omillar murakkab iqtisodiy va ijtimoiy jarayonlar bilan bog'liq bo'lib, ba'zi bozorlarda kartellarning yuzaga kelishi ancha ehtimolga yaqin bo'ladi.

Kartel kelishuvlarining shakllanishiga quyidagi asosiy omillar ta'sir qiladi:

- **Bozor tuzilishi** – Kam sonli yirik ishtirokchilarga ega bo'lgan bozorlarda kartel kelishuvlari yuzaga kelish ehtimoli yuqoriroq bo'ladi. Chunki oz sonli kompaniyalar o'zaro kelishib olish orqali bozorni nazorat qilish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Misol uchun, aviatsiya, energetika va farmatsevtika sohalarida yirik kompaniyalar faoliyat yuritadi va bu sohalarda kartel shakllanishi ko'proq kuzatiladi.

- **Talab va taklifdagi o'zgarishlar** – Kartellar odatda bozordagi talab va taklif noaniqligi oshgan paytda paydo bo'ladi. Masalan, iqtisodiy inqirozlar, pandemiyalar yoki global siyosiy o'zgarishlar natijasida yetkazib berish zanjirlari buzilganda, kompaniyalar o'z manfaatlarini himoya qilish maqsadida kartel kelishuvlariga borishadi.

- **Huquqiy tartibga solish darajasi** – Kartellarning shakllanishi ko'pincha huquqiy nazorat qanchalik qat'iy yoki sust ekanligiga bog'liq bo'ladi. Ba'zi mamlakatlarda monopoliyaga qarshi qonunchilik sust bo'lsa, kompaniyalar yashirin kelishuvlarga osonroq borishadi.

- **Bozor shaffofligi va axborot asimmetriyasi** – Agar bozor ishtirokchilari bir-birining narx belgilash va ishlab chiqarish strategiyalarini aniq bilsalar, kartel kelishuvlarini tuzish osonlashadi. Ayniqsa, elektron tijorat va raqamli platformalar orqali ma'lumot almashish rivojlangan joylarda bu jarayon tezlashishi mumkin.

- **Tashkiliy tuzilma va yetakchi kompaniyalarning ta'siri** – Ba'zan yirik kompaniyalar kichik raqobatchilarni kartelga qo'shilishga majburlaydi yoki ularni bozorga kirish imkoniyatidan mahrum qiladi. Bu, ayniqsa, tabiiy monopoliya xususiyatiga ega sohalarda kuzatiladi.

Kartellarning shakllanish jarayoni va ular ta'sir qiluvchi omillarni chuqur o'rganish huquqiy nazoratni kuchaytirish va iqtisodiyotda erkin raqobatni ta'minlashga yordam beradi.

KARTELLARNI TAQIQLASH BO'YICHA KENG TARQALGAN KELISHUVLAR

Bugungi kunda dunyoda kamida 100 ga yaqin mamlakatda raqobat to'g'risidagi qonunlar amal qiladi. Ushbu qonunlarning ba'zilar bir asrdan ham ko'proq tarixga ega. Masalan, AQSh 1890-yilda **Sherman Act** (Sherman qonuni) ni qabul qilgan. Yevropa Ittifoqining raqobat qoidalari esa 1957-yilda **Treaty of Rome (Rim shartnomasi)** asosida qabul qilingan bo'lib, o'sha yili Germaniya ham **Act against**

Unfair Restraints of Competition (adolatsiz raqobatga qarshi qonun)ni qabul qilgan. Buyuk Britaniyada raqobat qonunchiligi 1948-yildagi **Monopolies and Restrictive Practices (Inquiry and Control) Act** (Monopoliyalar va cheklovchi amaliyotlar (Tergov va nazorat) to'g'risidagi qonun) bilan boshlangan. Yaponiyada esa birinchi raqobat qonuni 1947-yilda **Act Concerning Prohibition of Private Monopoly and Maintenance of Fair Trade (Xususiy monopoliyalarni taqiqlash va adolatli savdoni ta'minlash to'g'risidagi qonun)**sifatida qabul qilingan.

1990-yillarning boshidan boshlab, dunyoda raqobat to'g'risidagi qonunlarning soni sezilarli darajada oshdi. Endilikda raqobat qonunlari dunyoning barcha qit'alarida va turli xil iqtisodiy tizimlarda – yirik yoki kichik, quruqlik yoki orol davlatlarida, rivojlangan yoki rivojlanayotgan mamlakatlarda, sanoat, qishloq xo'jaligi, savdo yoki post-kommunistik iqtisodiyotlarga ega hududlarda qo'llanilmoqda. So'nggi yillarda qabul qilingan muhim qonunlardan biri Hindistonning **Indian Competition Act of 2002** (Raqobat to'g'risidagi qonuni), shuningdek, Singapur va Vetnam tomonidan 2004-yilda qabul qilingan qonunlardir.

Turli mamlakatlardagi raqobat qonunchiliklari ba'zi jihatlari bo'yicha bir-biridan farq qilishi tabiiy. Ammo ularni birlashtiradigan eng muhim xususiyat shuki, **barcha davlatlar "hard-core" kartel kelishuvlarini qoralaydi va taqiqlaydi**. Faqatgina bunday kelishuvlarga qarshi kurashish va ularni jazolash mexanizmlari mamlakatlar kesimida farqlanishi mumkin.

Kartel kelishuvlari raqobat huquqining eng katta muammolaridan biri hisoblanadi, ammo raqobat qonunchiligi doirasida boshqa masalalar ham mavjud. Misol uchun:

- Bozor kuchiga ega yirik kompaniyalarning harakatlari qanday nazorat qilinishi kerak? Ular raqiblarini siqib chiqarish uchun narxlarni ataylab pasaytirishi yoki o'z mahsulotlariga bog'liq boshqa shartlarni belgilashi mumkin.

- Muhim infratuzilmalar – gaz quvurlari, portlar, elektr tarmoqlari – ulardan foydalanish uchun raqobatchilarga qanday shartlar qo'yilishi kerak? Ular adolatli narxda taqdim etilmasa, bozorga kirayotgan yangi ishtirokchilar cheklanishi mumkin.

- Intellektual mulk huquqlari va raqobat qonunchiligi o'rtasidagi chegara qayerda? Yangi texnologiyalarni himoya qilish muhim, lekin ular bozor raqobatini cheklamasligi lozim.

- Birlashishlar va yirik kelishuvlar qaysi hollarda taqiqlanishi yoki o'zgartirilishi kerak? Agar ikkita yirik kompaniya qo'shilsa va natijada bozor monopoliyalashsa, iste'molchilar bundan zarar ko'radi.

Ushbu mavzular bo'yicha yillar davomida iqtisodchilar, huquqshunoslar va siyosatchilar orasida keng muhokamalar olib borilgan. Ko'plab maqolalar, tahliliy hisobotlar, qonunchilik hujjatlari va sud qarorlari qabul qilingan. Ular murakkab bo'lsa-da, ilmiy jihatdan katta qiziqish uyg'otadi.

Ammo eng muhim jihat shuki, har qanday raqobat qonunchiligida asosiy e'tibor mustaqil kompaniyalar o'rtasidagi raqobatga zid kelishuvlarni aniqlash va ularga qarshi choralar ko'rishga qaratilishi kerak.

Sement, aviachiptalar yoki sug'urta polislarining narxini yashirincha kelishib olish shunchaki oddiy qonunbuzarlik emas. Bu bozordagi asosiy tamoyillarni buzuvchi va raqobatga eng katta zarar yetkazuvchi harakatdir. Predatory pricing (raqibni siqib chiqarish uchun zarariga sotish), tying (asosiy mahsulotga qo'shimcha majburiy mahsulot bog'lash) yoki bundling (mahsulotlarni majburiy to'plamda sotish) kabi murakkab strategiyalar qanchalik muhim bo'lmasin, **kartel kelishuvlari – har qanday raqobatga qarshi kelishuvning eng xavfli shakli** hisoblanadi.

Adam Smit 1776-yilda o'zining mashhur asari "Millatlar boyligi (The Wealth of Nations)"da shunday yozgan edi: "Bir sohadagi tadbirkorlar qanchalik kam uchrashmasin, hatto ular faqat hordiq chiqarish yoki ko'ngil ochish uchun yig'ilgan bo'lishsa ham, ularning suhbat oxir-oqibat jamiyatga qarshi til biriktirish yoki narxlarni oshirish yo'llarini muhokama qilish bilan yakunlanadi."

Kartel kelishuvlari shunchaki tarixiy muammo emas, balki bugungi kunda ham keng tarqalgan hodisa ekanligi haqida yetarli dalillar mavjud. Ilgari raqobatchilar o'zaro kelishuvlarni "tamaki tutuniga to'la xonalar"da muhokama qilishgan bo'lsa, hozirgi kunda bunday uchrashuvlar ko'pincha tamakisiz muhitda – masalan, onlayn amalga oshirilmoqda. Shunga qaramay, raqobatchilarning yashirin kelishuvlarga bo'lgan moyilligi XVIII asrdagi kabi bugungi kunda ham kuchli bo'lib qolmoqda. Dunyoning turli burchaklarida kartellar hanuzgacha faoliyat yuritmoqda.

Aslida, Adam Smit 1776-yilda bu hodisani tasvirlaganida, bu unchalik ham yangilik emas edi. Kartellar allaqachon qadimgi sharqiy Rim imperiyasi (Vizantiya) davrida tan olingan va taqiqlangan edi. **483-yilda imperator Zeno** tomonidan qabul qilingan qonun kiyim-kechak, baliq, dengiz maxsulotlari va boshqa tovarlar narxini sun'iy oshirishni taqiqlab, bunday jinoyatlar uchun aybdorlarni umrbod surgun qilishni nazarda tutgan. Ko'pincha bunday shaxslar Britaniyaga surgun qilingan. Adam Smitning o'sha paytdagi fikri bugungi kunda ham dolzarbligicha qolmoqda. Kartel kelishuvlari tarix davomida yashirin yoki ochiq shaklda ko'pincha hukumatlarning bilvosita yoki hatto bevosita qo'llab-quvvatlashi ostida yashab kelgan. Hattoki raqobat qonunchiligi va unga muvofiq jazo choralari keskin kuchaytirilgan taqdirda ham, kartellarning faoliyati butunlay yo'q qilinmagan. Bunga so'nggi yillarda butun dunyoda kartellarga qarshi qo'zg'atilgan ko'plab sud ishlari misol bo'la oladi.

Yevropa Ittifoqida sobiq Raqobat bo'yicha komissar **Mario Monti** kartellarni "ochiq bozor iqtisodiyotining rak kasali" deb atagan. AQSh Oliy sudi esa kartellarga "antimonopoliya qonunchiligining eng yomon jinoyati" deya ta'rif bergan. AQShda kartellar haqida gap ketganda, ularni "o'g'rilik" deb atash odatiy hol hisoblanadi.

Buyuk Britaniya Adliya vazirligi tarkibida raqobat qonunchiligi va siyosati uchun

mas'ul bo'lgan **Hew Pate** kartellarga qarshi kurashning dolzarbligi haqida shunday degan:

"Ayniqsa, antimonopoliya qonunlarini yaqinda joriy qilgan mamlakatlar uchun, kuchli raqobat muhitini shakllantirishning eng to'g'ri yo'li – kartellarga qarshi kurashni birinchi o'ringa qo'yishdir. Natijada iste'molchilar foyda ko'radi. Xomashyo va asosiy resurslarga tayanadigan bizneslar manfaat topadi. Tenderlarda korrupsiya kamayganida esa davlat va soliq to'lovchilar yutadi. Raqobat qonunchiligining boshqa murakkab va bahsli jihatlaridan farqli o'laroq, bu yerda davlat aralashuvi raqobatga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkinligi haqida xavotirga o'rin yo'q."

Bu oddiy, ammo juda keskin bayonotlar. Raqobat siyosatining ayrim jihatlari murakkab bo'lishi mumkin, biroq bir haqiqat hech qachon e'tibordan chetda qolmasligi lozim: **raqobatchilar bir-biri bilan kurash olib borishi kerak, balki kelishib olib, bozor mexanizmlarini buzishi emas.**

Demokratik davlatda saylovchilar o'z xohishiga ko'ra siyosiy partiyani tanlaydi. Xuddi shunday, iste'molchilar ham bozor ishtirokchilari orasida tanlov qilib, narx, sifat va xizmat ko'rsatish darajasiga qarab qaror qabul qiladi. Yetkazib beruvchilar esa o'zaro kelishib, iste'molchilarning tanlov erkinligini sun'iy cheklash orqali **bozorni aldashga** haqli emaslar.

OECD ning kartellarga nisbatan pozitsiyasi

OECD(Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti) kartellarga qarshi siyosatda yetakchi rol o'ynab kelmoqda. Bu muhim, ammo oddiy haqiqatni aks ettiradi: kartellar ko'pincha xalqaro miqyosda faoliyat yuritadi, holbuki aksariyat raqobat qonunchilik tizimlari faqat milliy doirada amal qiladi (darvoqe, O'zbekiston Respublikasi ushbu tashkilotga a'zo emas, lekin doimiy ravishda hamkorlik qilib kelmoqda). Yevropa Ittifoqining qoidalari bu borada muhim istisno bo'lib, ular 38 a'zo davlat hamda Yevropa Iqtisodiy Hududiga qo'shilgan qo'shimcha uchta davlatga tatbiq etiladi. Kartellar kabi xalqaro biznes munosabatlar global yondashuvni talab qiladi, va OECD ushbu yo'nalishda yetakchilik qilish imkoniyatiga ega.

1998-yilda OECD **Hard-Core** kartel kelishuvlarga qarshi samarali choralar to'g'risida Kengash tavsiyasini qabul qildi. Unda OECD a'zo davlatlarni quyidagilarni ta'minlashga chaqirdi:

- Kartellarning oldini olish va ularni tugatish bo'yicha samarali qonunchilikni joriy qilish.
- Hard-core kartellarning shakllanishiga yo'l qo'yimaslik va ularning oldini olish uchun yetarli jazolarni belgilash.
- Kartellarga qarshi kurashish bo'yicha samarali tergov va huquqni muhofaza qilish tizimini joriy qilish.

Mazkur tavsiyada **hard-core kartel** quyidagicha ta'riflangan:

"Bu raqobatga zid kelishuv, kelishilgan harakat yoki kelishilgan tartib bo'lib, u

raqobatchilar o'rtasida narxlarni belgilash, soxta tenderlar (collusive tenders) o'tkazish, ishlab chiqarish hajmini cheklash yoki bozorlarni mijozlar, yetkazib beruvchilar, hududlar yoki savdo yo'nalishlari bo'yicha taqsimlashni o'z ichiga oladi."

Keyinchalik OECD kartellarga qarshi kurash bo'yicha bir nechta hujjatlar e'lon qildi. 2001-yilda chop etilgan "**Leniency Programmes to Fight Hard-Core Cartels**" hisobotida hard-core kartellarning maxfiy tabiatini ochish zarurligi va bu borada whistleblowerlar (ichki ma'lumot yetkazuvchilar) ning hissasi haqida so'z yuritildi.

Hujjatda quyidagilar qayd etilgan:

- Jazo choralarining jiddiyligi, shu jumladan shaxsiy javobgarlik riski, whistleblowerlarni chiqishga undaydigan kuchli omildir.

- Jazoni yumshatish dasturlarining samarali va adolatli bo'lishi uchun maxsus protseduralar ishlab chiqish kerak.

- Jazoni yumshatish dasturlariga murojaat qilgan shaxslarga berilgan ma'lumotlarning noqonuniy oshkor qilinishiga qarshi kuchli himoya choralarini joriy etish zarur.

2005-yilda e'lon qilingan "1998-yilgi Tavsiyaning amalga oshirilishi bo'yicha 3-hisobot" da OECD kartellarga qarshi kurashning quyidagi to'rt muhim jihatiga e'tibor qaratgan:

1. Kartellarga qarshi kurashdagi taraqqiyot.
2. Kartellarning iqtisodiyotga zarar yetkazishi to'g'risidagi jamoatchilik xabardorligini oshirish.
3. Samarali jazolar, ayniqsa jismoniy shaxslarga nisbatan sanksiyalar.
4. Kartel tergovlarida xalqaro hamkorlikni mustahkamlash.

Hisobotda kartellarga qarshi kurash borasida katta yutuqlarga erishilgani qayd etilgan bo'lsa-da, OECD hali bajarilishi kerak bo'lgan ko'plab muhim vazifalar mavjudligini ta'kidlagan.

Xususan, hisobot quyidagi yo'nalishlarda ish olib borish zarurligini ko'rsatgan:

- Ko'proq davlatlar kartellarning zararli ta'siri to'g'risida xabardorlik kampaniyalarini kengaytirishi kerak.

- Davlat xaridlari (public procurement) bo'yicha rasmiylar bilan hamkorlikni kuchaytirish lozim, chunki bu sohada soxta tender kelishuvlari (bid rigging) keng tarqalgan.

- Yuridik shaxslar uchun korporativ jarimalarni yanada oshirish imkoniyatlarini izlash kerak.

- Jismoniy shaxslarga nisbatan, shu jumladan, jinoiy jazolarni joriy qilish imkoniyatlarini ko'rib chiqish zarur.

Kartellarga qarshi qonunchilikni qo'llash amaliyoti va sud tajribasi

Asosiy masala – kartellarga qarshi qonunlarning amalda qanchalik samarali qo'llanilishidir. Dunyo bo'ylab raqobat organlari va sudlar bir xil muammolar bilan

to'qnash kelgan: kartellarga qarshi qonunchilikni to'g'ri talqin qilish va uni samarali qo'llash.

Kartellarga oid sud qarorlaridan asosiy xulosalar quyidagicha:

1. **Gorizontaal kelishuvlar** faqatgina ushbu kelishuv tomonlari o'rtasidagi raqobatni cheklash bilan cheklanib qolmaydi. Ular bozorga yangi kirib kelayotgan yoki tashqarida turgan boshqa subyektlarning ham raqobatga kirishini qiyinlashtirishi mumkin. Shu sababli raqobat qonunchiligi nafaqat ishlab chiqaruvchilar o'rtasida narx belgilash kelishuvlarini, balki uchinchi tomonlarni bozordan siqib chiqarishga qaratilgan harakatlarni ham taqiqlaydi. UNCTAD Model Qonuni (BMT Savdo va taraqqiyot konferensiyasining (UNCTAD) 2004-yildagi Model Raqobat Qonuni) dagi ta'minotdan jamoaviy bosh tortish (concerted refusals to deal) va muhim infratuzilmaga kirishni taqiqlash (collective denial of access) bunday amaliyotlarga misol bo'la oladi.

2. **"Kelishuv" tushunchasi** raqobat qonunchiligida juda keng talqin qilinadi. Bu faqatgina yozma va qonuniy kuchga ega bo'lgan shartnomalarni anglatmaydi. Og'zaki kelishuvlar, norasmiy kelishuvlar ("gentlemen's agreements"), yozma majburiyatga ega bo'lmagan o'zaro tushunishlar ham kartel harakatlari sifatida baholanadi.

3. **Kelishilgan harakatlar** ("concerted practices") ham raqobat qonunlariga zid hisoblanadi. Bu shuni anglatadiki, kompaniyalar o'zaro aniq kelishuv tuzmagan bo'lsa ham, ular bozorda raqobat tahdididan qochish maqsadida o'z harakatlarini muvofiqlashtirsa, bu ham noqonuniy hisoblanadi.

4. Savdo uyushmalari va tashkilotlarining faoliyati ham raqobatga qarshi harakatlar doirasiga kiradi. Agar ular o'z a'zolariga bozor xulq-atvori bo'yicha tavsiyalar bersa yoki raqobatni cheklovchi qoidalarni joriy qilsa, bu ham noqonuniy hisoblanadi. Masalan, savdo uyushmalari a'zolariga narxlarni oshirish bo'yicha tavsiyalar bersa yoki kim bilan hamkorlik qilish kerakligini belgilasa, bu ham raqobat qonunlarini buzish sifatida baholanadi.

Keyingi muhim jihat shundan iboratki, raqobat qonunchiligi odatda ikki turdagi kelishuvlarni farqlaydi:

1. Raqobatni cheklash maqsadiga ega bo'lgan kelishuvlar ("object-based restriction")

2. Raqobatga salbiy ta'sir ko'rsatadigan kelishuvlar ("effect-based restriction")

Bu farqlash raqobat organlari uchun juda muhim, chunki ularning resurslari cheklangan bo'lishi mumkin va kartel mavjudligini isbotlashda qiyinchiliklar paydo bo'lishi ehtimoli yuqori. Shu sababli, raqobat qonunchiligi ayrim kelishuvlarni avtomatik ravishda raqobatga zid deb belgilaydi, natijada raqobat organlari bunday kelishuvlarning bozorga real ta'sirini isbotlash zaruratidan ozod qilinadi. Masalan, agar

gorizontal narx kelishuvlari mavjud bo'lsa, bu allaqachon raqobatga zid maqsadga ega bo'lgan kelishuv hisoblanadi va uning bozordagi real zararini alohida isbotlash shart emas. Shu tariqa, raqobat organlari o'z resurslarini kartel kelishuvining mavjudligini isbotlashga yo'naltirishi mumkin, chunki ular kelishuvning ta'sirini emas, balki uning o'zi mavjudligini tasdiqlash bilan cheklanishadi.

Yevropa Ittifoqi va AQSh qonunchiligidagi yondashuvlar

Raqobat qonunchiligida "object-based" kelishuvlar odatda **Yevropa Ittifoqining EC Shartnomasining hozirgi 101-moddasida** ko'rsatilgan:

- (a) To'g'ridan-to'g'ri yoki bilvosita ravishda xarid yoki sotuv narxlarini yoki boshqa savdo shartlarini belgilash bo'yicha kelishuvlar.

- (b) Ishlab chiqarish, bozorlar, texnologik rivojlanish yoki investitsiyalarni cheklash yoki nazorat qilish bo'yicha kelishuvlar.

- (c) Bozorlarni yoki ta'minot manbalarini bo'lish bo'yicha kelishuvlar.

AQSh qonunchiligida ham xuddi shunday farqlash mavjud bo'lib, **Sherman Act ning 1-bo'limiga binoan "per se illegal" deb baholangan kelishuvlar** va **"rule of reason"** tahliliga muvofiq batafsil tahlil qilinadigan kelishuvlar ajratib ko'rsatilgan.

- **"Per se illegal"** – Bunday kelishuvlar avtomatik ravishda noqonuniy deb topiladi. Masalan, narx belgilash, bozorni bo'lish va ishlab chiqarishni cheklash shartnomalari hech qanday qo'shimcha isbot talab qilmasdan noqonuniy hisoblanadi.

- **"Rule of reason"** – Ba'zi kelishuvlar esa har tomonlama tahlil qilinib, ularning raqobatga zarar yoki foyda yetkazishi aniqlanadi.

Shu tariqa, Yevropa va AQSh yondashuvlari o'zaro o'xshash bo'lib, ularning asosiy maqsadi kartellarga qarshi samarali kurashish va raqobat organlarining resurslarini optimallashtirishdir.

Kartellarga oid sud amaliyotida shakllangan muhim tushunchalardan biri **"yagona, umumiy kartel kelishuvi" (single, overall cartel agreement)** konsepsiyasidir. Sudlar va raqobat organlari shuni aniqlaganlar: ba'zan kartel kelishuvi yillar davomida davom etishi va turli kompaniyalar ishtirokida davomiy ravishda o'zgarib borishi mumkin, ammo baribir bunday harakatlar bitta yirik kelishuv sifatida baholanishi mumkin.

Bu yondashuv amaliy jihatdan katta ahamiyatga ega:

- Kartellashgan mahsulot bozori uzoq yillar davomida mavjud bo'lishi mumkin.
- Kartel ishtirokchilari vaqt o'tishi bilan o'zgarishi, ayrim firmalar chiqib, boshqalari kirib kelishi mumkin.

- Kartelning geografik qamrovi yoki uning amalga oshirish usullari o'zgarishi mumkin.

Agar bunday holatlar alohida-alohida kartellashuv jarayonlari sifatida tahlil qilinsa, raqobat organlari bir necha mustaqil tergovlarni boshlashi kerak bo'ladi, bu esa qonun buzilishining ba'zi epizodlari eskirishi va tergovdan chiqarib tashlanishiga olib

kelishi mumkin.

Biroq, agar ushbu jarayon **bitta, yagona davom etayotgan kelishuv** sifatida baholansa, raqobat organlari faqat bitta tergovni amalga oshirishi mumkin bo'ldi va tergov muddati cheklanishi bilan bog'liq muammolar kamayadi.

Yevropa Ittifoqi qonunchiligida bu masala aniq belgilangan: Yevropa Komissiyasi uzoq davom etgan bitta umumiy kartel kelishuvi bo'yicha sud jarayonini amalga oshirish vakolatiga ega. Bu esa kartellarga qarshi kurashda huquqiy jihatdan katta ahamiyatga ega bo'lib, kompaniyalarning "biz bu kelishuvda keyinroq qatnashganmiz" yoki "bu boshqa kompaniyaning kelishuvi" kabi bahonalar bilan javobgarlikdan qochishining oldini oladi.

O'zbekiston qonunchiligida esa bu mavhum tarzda ko'rsatilgan, ya'nikim raqobat va antimonopoliya to'g'risidagi qonunlarda ushbu normalar ko'rsatilmagan.

Xorijiy davlarda kartellarga qarshi harakatlar

Samsung va DRAM sanoatidagi narx kelishuvi ishi: 2005-yilda **Samsung** kompaniyasi AQShda **narx belgilash bo'yicha til biriktirish (price-fixing conspiracy)** jinoyatiga aloqador deb topildi va 300 million AQSh dollari miqdorida jarima to'lashga rozi bo'ldi. Ushbu ish AQSh antitrust qonunchiligi tarixidagi eng yirik kartel tergovlaridan biri bo'lib, u butun dunyoda raqobatga qarshi kelishuvlarning iqtisodiy ta'siri va ularga qarshi kurashning zarurligini yana bir bor ko'rsatdi.¹

Mazkur jarima AQSh tarixidagi ikkinchi eng katta antitrust jarimasi hisoblanadi. Ushbu ish DRAM (Dynamic Random Access Memory) sanoatida sodir bo'lgan bo'lib, bu texnologiya bugungi kunda har bir kompyuter, smartfon, server va boshqa elektron qurilmalarning asosiy komponentlaridan biri hisoblanadi.

Tergov natijalariga ko'ra, kartel a'zolari quyidagi noqonuniy amaliyotlarni amalga oshirgan:

- **Narxlarni kelishib belgilash:** DRAM ishlab chiqaruvchi kompaniyalar o'zaro yashirin kelishuvga kirib, mahsulot narxlarini sun'iy ravishda oshirgan.

- **Bozorni nazorat qilish:** Kompaniyalar mahsulot yetkazib berish hajmlarini muvofiqlashtirib, sun'iy tanqislik yaratgan va shu orqali DRAM chiplari narxini barqaror yuqori darajada ushlab turishga harakat qilgan.

- **Iste'molchilarga va bizneslarga zarar yetkazish:** Ushbu kelishuvdan eng ko'p zarar ko'rganlar kompyuter va elektronika ishlab chiqaruvchi kompaniyalar bo'lib, ular o'z mahsulotlarini ishlab chiqarish uchun DRAM xotirasiga tayanadi. Narxlarning sun'iy oshirilishi natijasida iste'molchilar ham zarar ko'rgan, chunki kompyuterlar, serverlar va boshqa elektron mahsulotlarning bahosi ham oshgan. Samsung bilan bir qatorda yana **uchta kompaniya va besh nafar jismoniy shaxs** mazkur kartel kelishuvida ishtirok etgani uchun javobgarlikka tortilgan. AQSh Adliya

¹ https://www.justice.gov/archive/opa/pr/2005/October/05_at_540.html?utm_source

Departamentining tergov natijalariga ko'ra, DRAM sanoatidagi narx kelishuvlari bo'yicha umumiy jarimalar 646 million dollardan oshgan.

Samsung ishi kartellarga qarshi kurashda AQSh hukumatining qat'iy pozitsiyasini namoyon etdi va yirik xalqaro kompaniyalar ham antitrust qonunbuzarliklari uchun jiddiy jazoga tortilishi mumkinligini isbotladi. Ushbu ish kartellarning nafaqat kichik bizneslar yoki iste'molchilar uchun, balki butun iqtisodiyot uchun ham zararli ekanini yana bir bor tasdiqladi.

Ushbu ishning natijalari quyidagicha bo'ldi:

- Yirik kompaniyalar kartellarga qarshi qattiq nazoratga olinishi kerakligi yana bir bor isbotlandi.

- Kartellarning narxlarga ta'siri iste'molchilar va korporativ mijozlarga jiddiy iqtisodiy zarar yetkazishi aniqlandi.

- AQSh Adliya Departamenti va boshqa raqobat organlari kartellarga qarshi tergov va jazo choralarini yanada kuchaytirishga harakat qilmoqda.

Samsung va DRAM kartel ishi bozor iqtisodiyotida yashirin monopoliyalar va kartellarga qarshi kurashning muhim namunalaridan biridir. Ushbu ish shuni ko'rsatdiki, hatto eng yirik xalqaro kompaniyalar ham raqobat qoidalarini buzgan taqdirda, katta jarimalar va qonuniy javobgarlikka tortilishi mumkin.

Bu holat kartellarga qarshi kurashning faqatgina qonunchilik bilan cheklanib qolmasligi, balki kuchli **tartibga solish, xalqaro hamkorlik va qat'iy jazo choralari**ning muhimligini yana bir bor tasdiqlaydi.

Fransiya: Mobil aloqa operatorlarining kartel kelishuvi: 2005-yil 1-dekabr kuni **Fransiya Raqobat Kengashi (Competition Council)** mamlakatdagi uchta yirik mobil aloqa operatori – **Orange France, SFR va Bouygues Telecom** kompaniyalariga kartel kelishuvi orqali raqobatni cheklagan uchun jarima tayinladi. Umumiy jarima miqdori 534 million yevroga teng bo'lib, bu Fransiya antitrust qonunchiligida shu kunga qadar qo'llangan eng yirik jazolardan biri hisoblanadi.²

Orange France va SFR kompaniyalari mos ravishda 256 million va 220 million yevro jarima to'lashga majbur bo'ldi. Bu esa Fransiya Raqobat Kengashi tarixidagi eng katta individual jarimalar hisoblanadi.

Tergov natijalariga ko'ra, uchta mobil aloqa operatori o'zaro yashirin kelishuv orqali raqobatni cheklash bo'yicha harakatlarni amalga oshirgan. Bu kelishuv iste'molchilarga zarar yetkazib, mobil aloqa bozorida erkin raqobatni yo'qqa chiqargan.

Ushbu kelishuv natijasida:

- Fransiya iste'molchilari raqobat sharoitida bo'lishi mumkin bo'lgan arzonroq tariflardan foydalanish imkoniyatidan mahrum bo'lgan.

² https://www.autoritedelaconurrence.fr/fr/communiqués-de-presse/1er-decembre-2005-entente-sur-le-marche-de-la-telephonie-mobile?utm_source

• Mobil aloqa xizmatlari narxi sun'iy ravishda yuqori darajada saqlangan, bu esa iste'molchilarga bevosita moliyaviy zarar yetkazgan.

• Bozor erkinligi buzilib, yangi operatorlarning Fransiya bozoriga kirishi qiyinlashgan.

Fransiya Raqobat Kengashi bu holatni jiddiy qonunbuzarlik deb baholab, tarixiy darajada katta jarimalarni belgiladi:

• **Orange France – 256 million yevro**

• **SFR – 220 million yevro**

• **Bouygues Telecom – 58 million yevro**

Bu jarimalar Fransiya va Yevropa Ittifoqi miqyosida kartellarga qarshi kurashning muhim qismi bo'lib, yirik kompaniyalarning raqobat qonunchiligiga amal qilish majburiyatini kuchaytirdi.

Fransiyada mobil aloqa operatorlari tomonidan tashkil etilgan ushbu kartel iste'molchilarga zarar yetkazuvchi va erkin bozor tamoyillarini buzuvchi kelishuvlardan biridir. Ushbu ish shuni ko'rsatdiki, katta kompaniyalar ham raqobat qonunlarini buzgan taqdirda, yirik jarimalarga tortilishi mumkin. Fransiya Raqobat Kengashining qarori kartellarga qarshi kurashda jiddiy ogohlantirish bo'ldi va mobil aloqa sanoatida shaffoflik hamda raqobatni oshirishga xizmat qildi. Bu esa uzoq muddatli perspektivada iste'molchilar uchun yanada yaxshi xizmatlar va arzonroq tariflar taklif qilinishiga zamin yaratdi.

Yaponiya: Po'lat sanoatidagi narx kelishuvi bo'yicha jarima: 2005-yil 11-mart kuni **Yaponiya Adolatli Savdo Komissiyasi (Fair Trade Commission of Japan, JFTC)** olti yirik po'lat ishlab chiqaruvchi kompaniyaga nisbatan narx belgilash bo'yicha kelishuv (price-fixing) sababli jarima tayinladi. Ushbu kompaniyalar sovuq haddelenmiş (bu metallurgiyada ishlatiladigan texnik atama bo'lib, u **po'lat yoki boshqa metallarning maxsus valiklar (prokat stanoklari) orqali tekislanishi yoki shakllantirilishini** anglatadi) zanglamaydigan po'lat plitalar va po'lat lentalarini narxlarini sun'iy ravishda oshirib, bozorda raqobatni buzgan.³

JFTC tomonidan belgilangan umumiy jarima 6,776.72 million yapon iyenasi (taxminan 60 million AQSh dollari) ni tashkil etdi. Bu esa Yaponiya antitrust qonunchiligida po'lat sanoati bo'yicha qo'llangan eng yirik jarimalardan biri bo'ldi.

Tekshiruv natijasida olti po'lat ishlab chiqaruvchi kompaniya o'zaro yashirin kelishuv tuzib, narxlarni oshirish strategiyasini ishlab chiqqani aniqlangan.

Kartel kelishuvining iqtisodiy ta'siri:

• Narxlarning sun'iy oshirilishi natijasida Yaponiya po'lat bozorida xaridorlar zarar ko'rgan.

• Yirik sanoat tarmoqlari – avtomobil ishlab chiqaruvchilar va qurilish kompaniyalari yuqori narxlarda po'lat sotib olishga majbur bo'lgan.

³ https://www.jftc.go.jp/en/pressreleases/yearly_2005/mar/individual_000261.html

• Raqobat cheklangani sababli innovatsiyalar va texnologik rivojlanish sekinlashgan.

Yaponiya Adolatli Savdo Komissiyasi ushbu kartelni jiddiy qonunbuzarlik deb baholab, kompaniyalarga jami 6,776.72 million iyena (60 million AQSh dollari) miqdorida jarima belgiladi.

Bu ish Yaponiyada kartellarga qarshi kurashning jiddiy bosqichi bo'lib, raqobatni buzgan kompaniyalarga qat'iy choralar ko'rilishini ko'rsatdi. Ushbu ish Yaponiya raqobat qonunchiligida yirik kartellarga qarshi kurashda keskin choralar ko'rilayotganini ko'rsatib berdi. Yirik po'lat ishlab chiqaruvchilarning bunday noqonuniy harakatlari butun iqtisodiyotga salbiy ta'sir ko'rsatgan bo'lsa-da, JFTC tomonidan qo'llangan qat'iy choralarning natijasida bozor shaffofligi oshdi va narxlar tabiiy raqobat sharoitida shakllana boshladi. Bu esa Yaponiya po'lat sanoati va umuman sanoat sektorida raqobat muhitini yaxshilashga xizmat qildi.

O'ZBEKISTONDA KARTEL KELISHUVLARI VA ULARGA QARSHI QONUNCHILIK

Mamlakat bozorlaridagi kartellar soni to'g'risida aniq ma'lumotlar mavjud emas, ammo bu O'zbekistonda kartellar yo'qligini anglatmaydi. O'zbekiston Respublikasi Monopoliyaga qarshi kurashish qo'mitasining statistik ma'lumotlariga ko'ra, so'nggi yillarda kartel kelishuvlari deyarli fosh etilmagan. Taqqoslash uchun qo'shni davlatlardagi holatni ko'rib chiqamiz: masalan, Rossiyada 2019 yilda kartellarga oid 424 ta ish qo'zg'atilgan bo'lib, ulardan 372 tasi tender savdolariga tegishli bo'lgan. Qozog'istonda esa 2018 yilda 56 ta kartel kelishuvlari aniqlangan.

Kartel kelishuvlari hatto bozor iqtisodiyotida ancha oldinga siljigan mamlakatlar uchun ham muammo hisoblanadi, chunki bugungi kunda kartellarning yangi turi — raqamli kartellar (digital cartels) shakllana boshladi.

Kartel kelishuvlari ko'plab mamlakatlarda qonun bilan taqiqlangan bo'lib, ayrim davlatlarda bu kabi huquqbuzarliklar uchun jinoiy javobgarlik ham belgilangan. O'zbekiston Respublikasining amaldagi «Raqobat to'g'risida»gi qonuni (19-modda) xo'jalik yurituvchi subyektlarning raqobatni cheklaydigan kelishilgan harakatlari va bitimlarini taqiqlaydi. Mamlakatimizda kartel kelishuvlarini tuzganlik uchun asosan ma'muriy javobgarlik ko'zda tutilgan bo'lib, bu O'zbekiston Respublikasi Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksining 178-moddasida belgilangan.

Amaliy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, kartellar mavjud bo'lgan bozorlarda narxlar kartel bo'lmagan bozorlarga qaraganda 10–15 foizga yuqoriroq bo'ladi. Kartellar, odatda, oligopolistik bozorlarda (2 dan 5 gacha raqobatchilar bo'lgan bozorlarda) uchraydi, chunki tadbirkorlar sonining kamligi kartellar tuzishni va ularni ushlab turishni osonlashtiradi. Kartel kelishuvlari davlat xaridlari bo'yicha tenderlarda ham keng tarqalgan bo'lib, unda ishtirokchilar narxlarni oshirish yoki g'oliblar navbatini belgilash bo'yicha kelishishlari mumkin. Bu esa davlat byudjetiga katta zarar

yetkazadi. Tadqiqotlarga ko‘ra, tenderlardagi kartellar natijasida tender savdolari davlatga 20–30 foizga qimmatga tushadi.

Kartel kelishuvlarini fosh etish juda murakkab bo‘lib, ularni isbotlash yanada qiyin, chunki bunday kelishuvlar yashirincha, aksar hollarda og‘zaki shaklda (telefon, yozishmalar orqali, yig‘ilishlarda va tadbirlarda) tuziladi. Kartellar odatda yozma bitim shaklida bo‘lmaydi, chunki yozma hujjatlar fosh etilgan taqdirda ishtirokchilarga qarshi kuchli dalil sifatida xizmat qilishi mumkin.

NIMA UCHUN O‘ZBEKISTONDA KARTELLAR FOSH ETILMAYAPTI? BUNING BIR NECHTA SABABLARI BOR:

1. **Monopoliyaga qarshi organlarning vakolatlarining cheklanganligi.** Xalqaro amaliyotda monopoliyaga qarshi organlarga kartel kelishuvlarini aniqlash va isbotlash uchun maxsus vakolatlar beriladi. Masalan, IT-kriminalistika, kutilmagan tekshiruvlar, norasmiy kuzatuv va guvohlarning so‘roq qilinishi kabi choralar qo‘llanadi. O‘zbekistonda esa monopoliyaga qarshi organlar bunday vakolatlarga ega emas.

2. **Jarima miqdorining pastligi.** Kartel kelishuvlari uchun belgilangan ma‘muriy jarima miqdori taxminan bazaviy hisoblash miqdorining (BHM) 10 baravarini tashkil qiladi, bu esa atigi 3 million 750 ming so‘m atrofiga teng. Kartel kelishuvlari orqali noqonuniy ravishda millionlab va milliardlab daromad olish mumkinligi hisobga olinsa, bu jarima miqdori juda arzimadir. Bundan tashqari, O‘zbekistonda kartel kelishuvlari uchun yuridik shaxslarning javobgarligi mavjud emas, jarimalar faqat ularning mansabdor shaxslariga nisbatan qo‘llaniladi. Xalqaro tajribada esa kompaniyaning yillik daromadining 5–10 foiziga teng jarimalar belgilanishi mumkin. AQSh, Germaniya va Yaponiyada esa hatto jinoiy javobgarlik ham qo‘llanadi.

O‘zbekistondagi kartel kelishuvi bilab bog‘liq muammolar tahlili va takliflar

Mamlakatimizda kartel kelishuvlarini aniqlash jarayonini yaxshilash uchun muammoning ikki muqobil yechimini taklif qilish mumkin:

1. Monopoliyaga qarshi organga kartel kelishuvlarini aniqlash va isbotlash uchun qo‘shimcha vakolatlar berish. Biroq, ushbu taklifni amalga oshirish jarayoni muayyan qiyinchiliklarga duch kelishi mumkin. Quyidagi asosiy to‘siqlar mavjud:

- Monopoliyaga qarshi organ vakolatlarining kuchaytirilishi ayrim tadbirkorlar tomonidan bozor sharoitlariga zid harakat sifatida qabul qilinishi mumkin. Aslida, ushbu chora-tadbirlar faqat insofsiz tadbirkorlarni cheklashga qaratilgan bo‘lsa-da, umuman biznes muhitiga nisbatan salbiy munosabatni keltirib chiqarishi ehtimoli mavjud.

- Monopoliyaga qarshi organ xodimlarining vakolatlarini suiiste‘mol qilish xavfi bor. Bu xavotir istisno qilinmaydi va muayyan darajada asosli hisoblanadi.

• Kartel kelishuvlari uzoq yillar davomida biznes yuritishning keng tarqalgan usuli sifatida shakllangan bo'lib, bu jarayonga qarshi kurash biznes elitasining qarshiligiga duch kelishi mumkin.

2. Agar monopoliyaga qarshi organ vakolatlarini kengaytirish hozircha maqsadga muvofiq deb topilmasa, unda isbotlash yukini kartel kelishuvlarida gumon qilinayotgan tadbirkorlarning o'z zimmasiga yuklash taklif qilinadi.

Hozirda amaldagi qonunchilik bo'yicha kartel kelishuvi mavjudligini isbotlash va dalillarni to'plash monopoliyaga qarshi organga yuklatilgan. Ushbu taklifga ko'ra, agar bozorda narxlarning sinxron o'sishi kuzatilsa, monopoliyaga qarshi organ tadbirkorlar tomonidan narx oshirishning kartel kelishuvi natijasi emasligini asoslab berishini talab qilishi mumkin.

Agar monopoliyaga qarshi organ yoki sud tadbirkorlarning taqdim etgan iqtisodiy sabablarini asosli deb topmasa, unda narx oshirish kartel kelishuvi natijasi sifatida tan olinishi mumkin. Shu bilan birga, agar narxlarning oshirish tashqi omillar, masalan, soliqlarning oshirish yoki xomashyo narxlarining ko'tarilishi bilan bog'liq bo'lsa, bunday o'zgarishlar kartel kelishuvi deb baholanmaydi.

Bundan tashqari, kartel kelishuvlari uchun per se qoidasini (yuqoridagi bo'limlarda keltirilgan) joriy etish taklif qilinadi. Bu esa kartel kelishuvi faktining o'zi uning noqonuniy deb tan olinishi uchun yetarli asos bo'lishini anglatadi. Ya'ni, sud kartel harakatlari natijasida raqobatga yetkazilgan zarar borligini isbotlashni talab qilmasligi kerak.

Masalan, tadbirkorlar oldindan narx oshirish bo'yicha kelishib olishadi, lekin monopoliyaga qarshi organ bu kelishuvni fosh qiladi va narxlar hali oshirilmagan bo'ladi. Ushbu holatda, kartel kelishuvi hali amaliyotga joriy etilmagan bo'lsa ham, uning mavjudligi qonunbuzarlik sifatida baholanishi kerak.

Rivojlanayotgan mamlakatlarning tajribasi shuni ko'rsatadiki, kartellar asosan oziq-ovqat, sog'liqni saqlash, transport, ta'lim, qurilish materiallari va yoqilg'i bozorlarida keng tarqalgan. Masalan, sement kartellari deyarli barcha davlatlarda uchraydi. Shuningdek, davlat xaridlarida, xususiylar sog'liqni saqlash sektorida va savdo uyushmalari orqali narxlarni muvofiqlashtirish holatlari kuzatilgan. Pandemiya yoki iqtisodiy inqiroz davrida esa kartel kelishuvlari yanada ko'payishi ehtimoli yuqori bo'ladi.

Xulosa: Kartel kelishuvlari bozor iqtisodiyoti uchun jiddiy xavf tug'diradi. Ular narxlarning sun'iy oshirishiga, raqobatning zaiflashishiga va iqtisodiy samaradorlikning pasayishiga olib keladi. Bugungi kunda kartellarga qarshi kurash global darajada olib borilmoqda, ammo ular hali ham iqtisodiyotning turli sohalarida uchrab turadi.

Bozorda kartel kelishuvlari xavfi bor ekan, mamlakatda bozor iqtisodiyotini shakllantirish uchun monopoliyalar sonini kamaytirish va iste'molchilar barqarorligini ta'minlash bo'yicha islohotlar yetarli samara bermasligi mumkin. Ushbu maqolada

kartel kelishuvlarining faqat ba'zi jihatlari va turlari muhokama qilindi.

Kartel kelishuvlari moliya bozorlarida ham uchraydi. Shuning uchun kartellarga qarshi kurashish uchun maxsus huquqiy yondashuv zarur. Yuqoridagilardan kelib chiqib, mahalliy xususiyatlarni va O'zbekiston bozorlaridagi kartel kelishuvlarini fosh qilishning muqobil yondashuvlarini hisobga olgan holda kartellarga qarshi kurash bo'yicha alohida milliy konsepsiyani ishlab chiqish muhim ahamiyatga ega. Shu tariqa, xalqaro tajribadan kelib chiqib, mahalliy qonunchilikni takomillashtirish va jazo choralari kuchaytirish orqali kartellarga qarshi samarali kurashish mumkin bo'ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR VA ELEKTRON RERURSLAR:

1. Smith, Adam. *The Wealth of Nations*. London: W. Strahan and T. Cadell, 1776.
2. Schumpeter, Joseph. *Capitalism, Socialism, and Democracy*. New York: Harper & Brothers, 1942.
3. Stigler, George. *The Organization of Industry*. Homewood, IL: Richard D. Irwin, 1968.
4. Marshall, Alfred. *Principles of Economics*. London: Macmillan and Co., 1890.
5. OECD. *Hard-Core Cartels: Third Report on the Implementation of the 1998 Recommendation*. OECD Publishing, 2005
6. *Indian Competition Act, 2002*. Government of India.
7. O'zbekiston Respublikasi "Raqobat to'g'risida"gi qonuni, 2012.
8. UNCTAD. *Model Law on Competition, 2004*. United Nations Conference on Trade and Development.
9. <https://lex.uz/>
10. *Raqobat huquqi. Mualliflar jamoasi. Darslik*. - T.: TDYU nashriyoti, 2018.
11. **Jones, A., & Sufrin, B.** *EU Competition Law: Text, Cases, and Materials*. – Oxford: Oxford University Press, 2019.
12. **Motta, M.** *Competition Policy: Theory and Practice*. – Cambridge: Cambridge University Press, 2004.